

JOANNA BRZEZIŃSKA

joanna.brzezinska@uwr.edu.pl

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: 0000-0002-5030-3363

O totalitaryzmie z perspektywy encykliki *Centesimus annus* Jana Pawła II

Słowa kluczowe: totalitaryzm, encyklika, *Centesimus annus*, społeczna nauka Kościoła, godność jednostki

ON TOTALITARIANISM FROM PERSPECTIVE OF JOHN PAUL'S II ENCYCLICAL *CENTESIMUS ANNUS*

Abstract

The study presents the assumptions of totalitarian ideology and the effects of its occurrence in the third social encyclical of John Paul II — *Centesimus annus*, which was published in 1991. The focus was on defining the papal vision of abuses and violations that were the result of the functioning of totalitarian structures in selected countries. Attention is paid to various forms of limitations experienced by an individual deprived of the ability to fulfil his or her own needs and aspirations. It was emphasized that among the most serious, degrading effects of the functioning of a totalitarian state for man, we should point out deep anti-personalism and anthropological reductionism. The Pope's arguments were presented concerning the conditions that can make democracy only a seemingly "safe" political system.

Keywords: totalitarianism, encyclical, *Centesimus annus*, social doctrine of the Church, dignity of the person

Uwagi wstępne

Centesimus annus została ogłoszona przez papieża Jana Pawła II 1 maja 1991 roku jako trzecia encyklika społeczna¹. Wydano ją w setną rocznicę opublikowania innej encykliki — *Rerum novarum*² (powstałej podczas pontyfikatu papieża Leona XIII) — by podkreślić doniosłość poruszanych w niej kwestii³. Potwierdzeniem powyższej konstatacji jest wprowadzenie przez Jana Pawła II we wstępie do encykliki odrębnych rozważań dotyczących pontyfikatu Leona XIII, a także zachęta do ponownej lektury *Rerum novarum* z perspektywy zmieniających się uwarunkowań społecznych i gospodarczych⁴.

U podstaw encykliki z 1891 roku jawiła się istotna troska Leona XIII o ubogich, egzystujących w trudnych do zaakceptowania warunkach, które były następstwem dokonującego się procesu uprzemysłowienia⁵. Z kolei Jan Paweł II wyraźnie podkreślił, że celem przygotowanych przez niego rozważań zawartych na kartach encykliki *Centesimus annus*⁶:

jest uwydatnienie żywotności zasad sformułowanych przez Leona XIII, które należą do doktrynalnego dziedzictwa Kościoła i stąd — ze względu na powagę Urzędu Nauczycielskiego — mają moc wiążącą. Troska pasterska każe mi jednak rozważyć również niektóre zjawiska najnowszej historii⁷.

Oznacza to, że encyklika Jana Pawła II nie tylko interesująco nawiązywała do kwestii podejmowanych w przeszłości przez Leona XIII, lecz także koncen-

¹ Termin „encyklika” z języka greckiego oznacza pismo papieża, które kieruje on do Kościoła. Zawsze dotyczy ona istotnych kwestii, zarówno dla katolików, jak i dla świata. Encyklika to zatem forma szczególnego rodzaju listu apostolskiego, który rzadko jest skierowany do biskupów i wiernych jednego kraju. Dawniej określano tak listy biskupów wysyłane do ich wiernych lub do innych biskupów. T. Borutka, *Wpływ encyklik społecznych na kształtowanie właściwego rozumienia ludzkiej pracy i postaw ludzi pracy. W trzydziestolecie encykliki Jana Pawła II Centesimus annus*, [w:] *Przesłanie encyklik Rerum novarum, Laborem exercens, Centesimus annus i możliwość ich aplikacji w świecie ludzi pracy*, red. W. Zuziak, A. Pala, Kraków 2022, s. 16.

² A. Zuberbier, *Teologiczny wymiar encykliki „Rerum novarum”*, „Studia Theologica Varsaviensia” 30, 1992, nr 1, s. 70.

³ J. Gocko, *Profetyczny wymiar Centesimus annus. Analiza z perspektywy 30. rocznicy publikacji trzeciej encykliki społecznej Jana Pawła II*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2021, nr 40, s. 173.

⁴ *Centesimus annus nel centenario della Rerum novarum, 1 maggio 1991*, Chiesa di Milano, https://www.chiesadimilano.it/servizioperlapastoralesocialeedellavoro/files/2017/05/845_Fog-170bis.pdf (dostęp: 12.02.2024); J.-Y. Calvez, *Encyklika Rerum Novarum a współczesne problemy społeczne*, „Przegląd Powszechny” 1994, nr 5 (837), s. 239–240.

⁵ R. Łętocha, „*Rerum novarum*” a „*Centesimus annus*” — encyklika Jana Pawła II w świetle poprzedzającej ją tradycji, „Teologia Polityczna”, 11.10.2021, <https://teologiapolityczna.pl/rafal-letocha-rerum-novarum-a-centesimus-annus-encyklika-jana-pawla-ii-w-swietle-poprzedzajacej-ja-tradycji> (dostęp: 12 lutego 2024).

⁶ Encyklika *Centesimus annus* (1991) jest trzecią z papieskich encyklik społecznych obok *Laborem exercens* (1981) oraz *Sollicitudo rei socialis* (1987). T. Borutka, *Wpływ encyklik społecznych...*, s. 16.

⁷ Jan Paweł II, *Centesimus annus*, Rzym 1991, nr 3.

trowała się na analizie zagadnień nowych, do których papież odnosił się z perspektywy zwierzchnika Kościoła katolickiego⁸.

Pierwszym problemem, z którym zbiegło się pojawienie się encykliki papieskiej, stało się określenie nowych założeń systemów społeczno-politycznych w krajach środkowo-wschodniej Europy, w których doszło do upadku ideologii komunistycznej i systemu gospodarki centralnie sterowanej⁹. Drugą z ważniejszych kwestii podejmowanych przez ojca świętego w *Centesimus annus* było określenie statusu podmiotowego przynależnego jednostce oraz społeczeństwu. Papież upatrywał możliwości realizacji owego uprawnienia zarówno w autonomii wspólnot, które budują społeczeństwo, jak i w autonomii należących do nich jednostek. Jednocześnie zaznaczył, że może ono doznawać istotnych ograniczeń, a nawet unicestwienia ze względu na panujący ustrój polityczny¹⁰. Jest to zatem punkt wyjścia do rozważań, które następnie prowadzą Jana Pawła II do pogłębionej analizy uwarunkowań determinujących pojawienie się w Europie totalitarnych rządów państw między rokiem 1914 a 1945. Ich utrwalenie (w postaci nazizmu¹¹ i faszyzmu), a następnie dalszy rozwój przyniosły, jak zauważył papież, szereg zjawisk takich jak:

[...] walka klas, konflikty wewnętrzne i ideologiczne. [...] Bez nich nie byłyby możliwe wojny tak okrutne, angażujące energie wielkich Krajów, podczas których nie cofnięto się przed pogwałceniem najświętszych praw ludzkich, zaplanowano i zrealizowano zagładę całych Narodów i grup społecznych¹².

Należy wyjaśnić, że stanowisko sformułowane przez papieża jednoznacznie nawiązywało do założeń Magisterium Kościoła katolickiego, w którym zaznaczono, że utrwalenie podstaw prawidłowego porządku społecznego polega na tym, że wolność wynika z prawdy, a pokój jest podporządkowany sprawiedliwości. Tymczasem w perspektywie historycznej rozwój ideologii totalitarnej był najgłębszym naruszeniem owego ładu społecznego¹³.

⁸ *Ibidem*, nr 62.

⁹ J. Gocko, *Profetyczny wymiar...*, s. 173; Z. Klafka, *Media a totalitaryzm w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] „Człowiek w Kulturze” 2015, nr 25, s. 111–112; J. Ratzinger, *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, „Communio” 1994, nr 9, s. 183–185.

¹⁰ Jan Paweł II, *Centesimus annus...*, nr 13.

¹¹ Na ideologię totalitarną realizującą się poprzez politykę nazistowskich Niemiec zwracał uwagę również papież Benedykt XVI, kiedy pisał: „[...] syn tego narodu, nad którym grupa zbrodniarzy zdobyła władzę przez zwodnicze obietnice wielkości, przywrócenia honoru i znaczenia narodowi, roztaczając perspektywy dobrobytu, ale też stosując terror i zastraszenie, by posłużyć się narodem jako narzędziem swojej żądzy zniszczenia i panowania”. Benedykt XVI, *Przemówienie z Auschwitz-Birkenau*, Vatican.va, 28.05.2006, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/speeches/2006/may/documents/hf_ben-xvi_spe_20060528_auschwitz-birkenau.html (dostęp: 10.02.2024).

¹² Jan Paweł II, *Centesimus annus...*, nr 17; M. Sadowski, *Godność człowieka i dobro wspólne w papieskim nauczaniu społecznym (1878–2005)*, Wrocław 2010, s. 307.

¹³ *Centesimus annus nel centenario della Rerum novarum...*

Piętnowanie założeń ideologii totalitarnych towarzyszyło także jednemu z poprzedników Jana Pawła II na Stolicy Piotrowej — Piusowi XI. Papież ten przedstawił swoje stanowisko w trzech encyklikach (*Non abbiamo bisogno* — 1931; *Mit brennender Sorge* — 1937 oraz *Divini Redemptoris* — 1937), w których kwestionował funkcjonowanie mechanizmów kolejnych reżimów totalnych (faszystowskiego, nazistowskiego i komunistycznego)¹⁴. Radykalne poglądy Piusa XI krystalizowały się wraz z rozwojem kolejnych ideologii w pierwszej połowie XX wieku w Europie. Tymczasem celem rozważań przeprowadzonych w niniejszym opracowaniu będzie spojrzenie na totalitaryzm z perspektywy głowy Kościoła katolickiego poprzez nakreślenie nie tylko istoty i założeń samej ideologii prowadzącej do utrwalenia wypaczonego obrazu człowieka i państwa, lecz także skutków jej rozwoju, które w XX wieku stały się realnie obecne w życiu Karola Wojtyły — przyszłego Jana Pawła II¹⁵.

1. Analiza totalitaryzmu w ujęciu *Centesimus annus*

Rozważania dotyczące mechanizmów funkcjonowania ideologii totalitarnej w państwie papież Jan Paweł II sytuuje w encyklice *Centesimus annus* przede wszystkim w części piątej, zatytułowanej „Państwo i kultura”¹⁶. Papież nie tylko decyduje się zestawić błędne mechanizmy, które towarzyszą charakteryzowanemu systemowi ideologicznemu, lecz także wyodrębnia, co znacznie ważniejsze, negatywne implikacje społeczno-polityczne towarzyszące jego funkcjonowaniu. Nie polemizuje z wypaczeniami opisywanej ideologii, lecz obnaża i potępia towarzyszące jej następstwa¹⁷, czyni to w odniesieniu do stosowania jej założeń zarówno w strukturach państwa (jako zbiorowości), jak i wobec jednostki (indywiduum).

Na kartach encykliki Jan Paweł II wyraził przekonanie, że ustrój totalitarny bazuje na działaniu, które nie opiera się na rozsądku, ale na sile. Tak więc człowiek musi się poddać działaniu tej siły na płaszczyźnie przekonań, czyni to

¹⁴ Papież Pius XI przedstawił krytykę faszystowskiej władzy państwowej sprawowanej we Włoszech w encyklice *Non abbiamo bisogno* ogłoszonej 29 czerwca 1931 roku, z kolei założenia ideologii nazistowskiej piętnował w encyklice *Mit brennender Sorge* ogłoszonej 14 marca 1937 roku. Idee reżimu komunistycznego zostały zaś zakwestionowane przez Piusa XI w encyklice *Divini Redemptoris* z 19 marca 1937 roku. Pius XI, *Divini Redemptoris*, „Chrześcijanin w Świecie” 1990, nr 5, s. 100–102.

¹⁵ Jan Paweł II, *Przemówienie w UNESCO*, Paryż, 2 czerwca 1980, p. 14, cyt. za: Jan Paweł II, *Wiara i kultura. Dokumenty, przemówienia, homilie*, red. M. Radwan, S. Wylęzek, T. Gorzkula, Rzym-Lublin 1988, s. 61.

¹⁶ Jan Paweł II, *Centesimus annus*...

¹⁷ P. Tarasiewicz, *Jan Paweł II o totalitaryzmie*, [w:] P.A. Redpath et al., *Totalitaryzm — jawny czy ukryty?*, Lublin 2011, s. 228 n.

jednak zawsze poprzez utratę wolności osobistej oraz bez udziału własnych racji i poglądów¹⁸. Papież uważa, że jedynie powrót do prawdy (naturalnej lub objawionej) może spowodować, że jednostka ponownie stanie się wolna w swoich dążeniach, a w rzeczywistości społecznej powróci porządek. Podkreśla, że respektowanie prawa jest tym bardziej uzasadnione, że pewne elementy ustrojów totalitarnych nadal funkcjonują na świecie, a być może dojdzie nawet, jak uważa Jan Paweł II, do ich odbudowy¹⁹. Papież nie ocenia tego stanu rzeczy, jednak przestrzega, że poszczególne państwa, z uwagi na negatywne konsekwencje, których źródłem ponownie mogą być totalitaryzmy, powinny im ze wszech miar przeciwdziałać. Przykładami takich mechanizmów są stanowienie i respektowanie prawa.

Jan Paweł II piętnuje proces powierzenia systemu sprawowania władzy (która zyskuje charakter absolutny) w strukturach totalitarnego aparatu państwa jedynie wybranym jednostkom. Są to ci, którzy tworzą ideologiczną elitę²⁰. Ich szczególna pozycja klasowa oraz dogłębne zrozumienie praw rządzących cyklem rozwoju społeczeństw uzdalniają ich w machinie politycznej do rządzenia tymi, którzy owych przymiotów są pozbawieni²¹.

Z encykliki wyraźnie wybrzmiewa jednoznacznie negatywne stanowisko wobec ideologii totalitarnej, które akcentuje towarzyszące jej błędne uwarunkowania. W analizie ich źródeł papież dostrzega, że:

totalitaryzm rodzi się z negacji obiektywnej prawdy: jeżeli nie istnieje prawda transcendentna, przez posłuszeństwo której człowiek zdobywa swą pełną tożsamość, to nie istnieje też żadna

¹⁸ Do podobnych spostrzeżeń, analizując ideologię totalitarną, doszła niemiecka filozof H. Arendt. Podkreślała między innymi, że istotą tej ideologii jest destrukcja tożsamości jednostek, które pozbawiane są wszelkiej duchowej siły poprzez używanie wobec nich rozbudowanego aparatu represji. Owe represje pozostają dotkliwie ukierunkowane wobec konkretnych grup społecznych. Ponadto stale stosuje się system terroru, a także mechanizmy usprawniające niwelowanie buntu, które mają dramatyczne skutki. Powodują bowiem obojętność, bierne przyzwolenie na ich stosowanie oraz postępującą atomizację społeczeństwa. Do najpoważniejszych konsekwencji funkcjonowania ideologii Arendt zaliczała brak zdolności samodzielnego myślenia jednostek oraz postępujący ateizm. Ł. Dominiak, *Totalitaryzm*, [hasło w:] *Encyklopedia białych plam*, t. 17. *Stronictwo Pracy–Voltaire*, red. M.R. Górniak *et al.*, Radom 2006, s. 174.

¹⁹ Jan Paweł II, *Centesimus annus*..., nr 29. A. Kołakowska zauważa: „Sporo zostało do powiedzenia o ciągle istniejącej pokusie totalitarnej, o zdumiewającym rozkwicie totalitarnej mentalności na Zachodzie. Tam bowiem totalitarna mentalność, zamiast zanikać, jak spodziewaliśmy się po upadku komunizmu w Związku Sowieckim i we Wschodniej Europie, zdaje się, przeciwnie, rozpowszechniać i utrwalać”. Por. A. Kołakowska, *Polityczna poprawność a mentalność totalitarna*, przeł. T. Kuniński, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, red. M. Kuniński, Kraków 2006, s. 224.

²⁰ Takie ujęcie jednoznacznie kwestionuje papież Benedykt XVI. Przede wszystkim zwraca uwagę, że państwo prawa to system, w którym nie może dominować elita polityczna sprawująca władzę poprzez aprioryczne wyrażanie woli. Przeciwnie, powinno ono funkcjonować, opierając się na normach uznawanych przez ogół obywateli.; Por. J. Ratzinger, *Europa. Jej podwaliny dzisiaj i jutro*, przeł. S. Czerwik, Kielce 2005, s. 67.

²¹ Jan Paweł II, *Centesimus annus*..., nr 44; Por. T. Scheffler, E. Kozerska, *Etyczne państwo prawa w ujęciu Benedykta XVI*, „Roczniki Nauk Prawnych” 22, 2012, nr 4, s. 33–34.

pewna zasada, gwarantująca sprawiedliwe stosunki pomiędzy ludźmi. Istotnie, ich klasowe, grupowe i narodowe korzyści nieuchronnie przeciwstawiają jednych drugim. Jeśli się nie uznaje prawdy transcendentnej, triumfuje siła władzy i każdy dąży do maksymalnego wykorzystania dostępnych mu środków, do narzucenia własnej korzyści czy własnych poglądów, nie bacząc na prawa innych²².

Przedstawione przez Jana Pawła II stanowisko pozwala przede wszystkim zauważyć, że w wymiarze aksjologicznym uznaje on totalitaryzm za ideologię prowadzącą do zanegowania prawdy²³. Tym samym zakorzenienie wskazanej ideologii sprzyja rozwojowi najpoważniejszych niepożądanych następstw. Implikuje utrwalanie władzy państwa, jego siły, wypaczonych zasad, ale także — co bardzo niepokojące — promuje powszechny wyzysk jednostek, które zaczynają ze sobą walczyć. Bezwzględne dążenie do uzyskania korzyści powoduje, że jedni przestają respektować prawa innych. Jan Paweł II wyprowadza także istotny wniosek, że „ideologia jest wynaturzeniem autentycznej filozofii”²⁴. Nie waha się zatem spojrzeć na totalitaryzm także z perspektywy wypaczeń intelektualno-ideologicznych, do których ta ideologia prowadzi.

Papież jednoznacznie akcentuje, że charakteryzowana ideologia przyczynia się poprzez funkcjonowanie towarzyszących jej mechanizmów do zakwestionowania godności człowieka, która pochodzi wprost od Boga²⁵. W istocie nikomu nie wolno podważać ani naruszać natury praw, których jednostka jest podmiotem. Ojciec święty uważa, że nie wolno tego czynić ani innym jednostkom lub grupom, ani narodowi czy państwu²⁶. Autor encykliki *Centesimus annus* przestrzega, że:

Państwo czy też partia, które utrzymują, że mogą realizować w historii dobro absolutne i które siebie stawiają ponad wszelkimi wartościami, nie będą tolerowały uznawania obiektywnego kryterium dobra i zła, innego aniżeli wola sprawujących władzę, które w określonych okolicznościach może stać się podstawą osądu ich zachowań. To właśnie dlatego totalitaryzm stara się zniszczyć Kościół, a przynajmniej podporządkować go sobie i uczynić z niego narzędzie swego aparatu ideologicznego²⁷.

²² Jan Paweł II, *Centesimus annus*..., nr 44.

²³ J. Mazur, *Inspiracje Centesimus annus dla polityki społecznej w ponowoczesnym społeczeństwie*, [w:] *Polityka społeczna wobec „rzeczy nowych”. 25-lecie encykliki Centesimus annus św. Jana Pawła II*, red. J. Mazur, Kraków 2016, s. 23 n.; M. Czachorowski, *Współczesna etyka a totalitaryzm. Diagnoza Jana Pawła II*, „Człowiek w Kulturze” 2015, nr 25, s. 108; M. Sadowski, *Godność człowieka*..., s. 315.

²⁴ Jan Paweł II, *Centesimus annus*..., nr 18.

²⁵ R. Buttigliogno, *Karol Wojtyła: The Thought of the Man who Became Pope John Paul II*, przeł. P. Guietti, R. Murphy, Grand Rapids-Cambridge 1997, s. 192; Jan Paweł II, *O suwerenności narodu i upadku totalitaryzmu*. Przemówienie powitalne, Koszalin, IV pielgrzymka, 1 czerwca 1991, Tvp.pl, <https://jp2.tvp.pl/48566934/o-suwerennosci-narodu-i-upadku-totalitaryzmu-przemo-wienie-powitalne> (dostęp: 12.02.2024).

²⁶ Jan Paweł II, *Centesimus annus*..., nr 44.

²⁷ *Ibidem*, nr 45.

Sprawujący władzę w systemie totalitarnym są zatem przekonani, że jedynie państwo jest zdolne do osiągnięcia absolutnego dobra w perspektywie historycznej, stąd wynika wniosek, że żadna organizacja ani wspólnota nie może się z nim mierzyć. Ze względu na fakt, że w państwie totalitarnym dochodzi do wchłaniania przejawów funkcjonowania wszelkich grup społecznych (rodzin, wspólnot, a w konsekwencji samego narodu), w tej rzeczywistości prześladowania dotyczą także Kościoła kwestionującego degradujące założenia ideologii²⁸.

W analizowanej części encykliki wybrzmiewa założenie, że jednostki w ideologii totalitarnej zostają pozbawione możliwości racjonalnego osądu dotyczącego odróżniania obiektywnych wartości. Dobre lub złe jest to, co wynika z woli sprawujących władzę, a nie to, co jest dobre lub złe w rzeczywistości. Jednostka w tym systemie nie potrafi odróżnić wartości bądź ich braku, dlatego czyni to za nią państwo.

Warto zaznaczyć, że Jan Paweł II nie neguje czynnego udziału państwa w rozwoju jednostki. Zgodnie ze społeczną nauką Kościoła dostrzega jego istotną rolę i doniosłe zadania do spełnienia. Państwo nie ma jednak, zdaniem papieża, charakteru „wyłącznej” struktury (jak to rozumiano w totalitaryzmie) i nie jest najważniejsze. Co istotne, ojciec święty uświadamia na kanwie podejmowanych rozważań, że funkcjonowanie państwa może ulec wypaczeniu na wielu płaszczyznach i wówczas zamiast pomagać człowiekowi w realizacji jego działań, zaczyna je blokować, a z czasem zastępować własnymi strategiami²⁹. W ten sposób w państwie totalitarnym kształtuje się amorficzne społeczeństwo, które jest zespoleniem ludzkiej zbiorowości, a nie kształtujących ją jednostek³⁰.

Jan Paweł II zaznacza ponadto, że działalność gospodarcza państwa nie może być realizowana w próżni instytucjonalnej, prawnej i politycznej. Papież stwierdza:

Przeciwie, zakłada ona [działalność gospodarcza — J.B.] poczucie bezpieczeństwa w zakresie gwarancji indywidualnej wolności i własności, a ponadto stabilność pieniądza oraz istnienie sprawnych służb publicznych. [...] Brak tego poczucia bezpieczeństwa, towarzysząca mu korupcja władz publicznych i mnożenie się niewłaściwych źródeł wzbogacenia i łatwych zysków opartych na działaniach nielegalnych czy po prostu spekulacji, jest dla rozwoju i dla porządku gospodarczego jedną z głównych przeszkód³¹.

²⁸ A. Valloni, *Centesimus annus: negazione della verita trascendente sull'uomo e perdita dell'orizzonte del bene comune alla radice del totalitarismo e del calo della partecipazione politica*, Frontierarieti.com, 4.01.2012, <https://www.frontierarieti.com/46-centesimus-annus-negazione-della-verita-trascendente-sull'uomo-e-perdita-dell'orizzonte-del-bene-comune-alla-radice-del-totalitarismo-e-del-calo-della-partecipazione-politica/> (dostęp: 10.02.2024); R. Łętocha, „*Rerum novarum*” a „*Centesimus annus*”...

²⁹ R. Łętocha, „*Rerum novarum*” a „*Centesimus annus*”...

³⁰ P. Tarasiewicz, *Jan Paweł II o totalitaryzmie...*, s. 229.

³¹ Jan Paweł II, *Centesimus annus...*, nr 48.

2. Totalitaryzm a demokracja

Jan Paweł II w encyklice *Centesimus annus* przeciwstawia mechanizmom ideologii totalitarnej demokratyczny system sprawowania władzy³². Jednocześnie zaznacza, że demokracja jest systemem, w którym obywatele mogą brać swobodny udział w podejmowaniu decyzji politycznych, a organy władzy są tworzone w wyniku wyborów zapewniających dostęp do zróżnicowanych racji i opcji. W tym sensie demokracja³³, zdaniem papieża, jest zaprzeczeniem struktur totalitarnych, wyklucza bowiem występowanie „wąskich grup kierowniczych”, które sprawują władzę w państwie wyłącznie dla własnych korzyści lub spełniają jedynie założenia totalitarnych przywódców³⁴.

W rozważaniach podejmowanych w encyklice Jan Paweł II nie poprzestaje na wskazaniu zalet demokracji, dostrzega bowiem także jej negatywne odcienie³⁵. Stwierdza, że jest ona systemem, który prawidłowo rozwija się jedynie w państwie prawa, jeśli zapewnia szacunek wobec godności osoby ludzkiej. Oznacza to, że wymogiem prawidłowego rozwoju demokracji oraz struktur państwowych jest zarówno czuwanie nad rozwojem i wychowaniem jednostek, jak i dbanie o podmiotowy rozwój społeczeństwa, a zatem „tworzenie struktur uczestnictwa oraz współodpowiedzialności”³⁶. Przedstawiona dychotomia zakłada zatem spojrzenie przez papieża na demokrację nie tylko z perspektywy osoby, lecz także będącego zbiorowością społeczeństwa³⁷.

W podejmowanych rozważaniach Jan Paweł II przestrzega i uwrażliwia zarazem, że w demokracji pozbawionej wartości

[...] w której nie istnieje żadna ostateczna prawda, będąca przewodnikiem dla działalności politycznej i nadająca jej kierunek, łatwo o instrumentalizację idei i przekonania dla celów, jakie

³² J. Mazur, *Inspiracje Centesimus annus...*, s. 23 n.

³³ Według S.P. Huntingtona „nowożytna demokracja jest produktem cywilizacji zachodniej. Jej korzenie tkwią w rozmaitych zjawiskach — pluralizmie społecznym, systemie klasowym, społeczeństwie obywatelskim, wierze w rządy prawa, doświadczeniu z organami przedstawicielskimi, rozdziale władz duchownych od świeckich oraz indywidualizmie — które zaczęły występować w Europie Zachodniej już jakieś tysiąc lat temu”. Por. S.P. Huntington, *Wielki uskok przed skokiem*, „Forum” 2004/2005, nr 51/52, s. 15–17.

³⁴ Jan Paweł II, *Centesimus annus...*, nr 46; A. Rzegocki, *Czy demokracja może być totalitarna?*, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja...*, s. 221.

³⁵ Papież podkreśla: „[...] katolicka etyka społeczna skłania się do rozwiązania demokratycznego, [...] daleka jest od kanonizowania tego ustroju. Pozostaje prawdą, że każde z tych rozwiązań ustrojowych — monarchia, arystokracja i demokracja — może pod ściśle określonymi warunkami służyć realizowaniu tego, co jest istotnym celem władzy, to znaczy dobra wspólnego”. Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005, s. 136.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Por. Sz. Ossowski, *Jan Paweł II a demokracja*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2007, nr 1, s. 132.

stawia sobie władza. Historia uczy, że demokracja bez wartości łatwo się przemienia w jawny lub zakamuflowany totalitaryzm³⁸.

Jednocześnie papież punktuje potencjalne zagrożenia systemu, które mogą prowadzić do jego przekształcenia w analizowaną wcześniej ideologię³⁹. Czynnikiem, u którego źródeł ojciec święty zauważa niebezpieczeństwo przeobrażeń politycznych i doktrynalnych następujących w niewłaściwym kierunku, jest zakwestionowanie przestrzegania katalogu wartości ukształtowanych przez społeczeństwo. Papież uważa, że istotą „demokratycznego ideału” jest stan, w którym państwo wyraża troskę o człowieka poprzez stworzenie z tych praw stabilnego fundamentu, umożliwiającego jego rozwój w bezpiecznej i sprzyjającej rzeczywistości społecznej. Ojciec święty zdecydowanie podkreśla konieczność respektowania prawa do życia, nie tylko z perspektywy przyszłego rozwoju jednostki, lecz także w szerszym kontekście (społecznym) — rozwoju rodziny, która nowemu człowiekowi będzie w stanie zapewnić godną egzystencję, prawa do rozwoju indywidualnego, zwłaszcza na płaszczyźnie intelektualnej, wolności poszukiwania prawdy, prawa do pracy nie tylko poprzez zdobywanie środków utrzymania, lecz także poszukiwanie i rozwój kolejnych dóbr planety, prawa do swobodnego rozwoju społecznego w rodzinie, a także realizowania własnej płciowości. Papież ponownie wyraża przekonanie, że aktualizacja nakreślonego katalogu praw staje się możliwa wyłącznie, jeśli dokonuje się z poszanowaniem godności każdej osoby ludzkiej⁴⁰. Jak zaznacza M. Sadowski, dla Jana Pawła II moralność, która stanowi wsparcie dla prawdy, sprzyja utrwaleniu godności ludzkiej, a także dobru wspólnemu⁴¹.

Jan Paweł II dostrzega jednak niezwykle wyraźnie, że między wizją ideału demokratycznego systemu rządzenia a rzeczywistością jego realizacją zarysowują się istotne nadużycia, które w szczególności dotyczą braku respektowania dobra wspólnego społeczeństwa. Taki stan rzeczy, zdaniem Jana Pawła II, najczęściej prowadzi do poważnego kryzysu tych systemów. Jeśli sprawiedliwość, jak zaznacza się na kartach encykliki, zostaje wyparta przez interesy polityczne lub wpływy finansowe, to dochodzi do niemożności pogodzenia interesów partykularnych

³⁸ *Ibidem*; A. Rzegocki, *Czy demokracja może być totalitarna?...*, s. 221; J. Ratzinger, *Europa...*, s. 50.

³⁹ M. Sadowski, *Godność człowieka...*, s. 316–317; J.L. Talmon zauważył: „Totalitarna demokracja rozwinęła się dość wcześnie [...]. Uczyniła z człowieka absolutny punkt odniesienia. [...] Chcąc dotrzeć do człowieka *per se*, należało wykluczyć wszelkie różnice i zniwelować wszelkie nierówności. I tak oto etyczna idea praw człowieka uzyskała nagle charakter egalitarnego ideału społecznego. Odtąd główny nacisk zaczęto kłaść na zniweczenie nierówności, zniżenie ludzi uprzywilejowanych do poziomu pospolitych standardów człowieczeństwa i konieczność pozbycia się pośrednich ośrodków władzy i lojalności, takich jak: klasy, wspólnoty regionalne, grupy zawodowe i korporacje. Pomiędzy człowiekiem i państwem nie wyrastała już żadna bariera”. Por. J.L. Talmon, *O demokracji totalitarnej*, „Znak” 1992, nr 443, s. 75 n.

⁴⁰ Jan Paweł II, *Centesimus annus...*, Rzym 1991, nr 47.

⁴¹ M. Sadowski, *Godność człowieka...*, s. 335.

w zestawieniu z realizacją dobra ogółu⁴². Papież zaznacza, że w takiej sytuacji konieczne jest przywrócenie respektowania wartości funkcjonujących z zachowaniem ustalonej hierarchii, ale przede wszystkim poszanowania autonomii jednostki, a zwłaszcza jej godności⁴³.

3. Jednostka a totalitaryzm

Jednym z filarów papieskiego nauczania była personalistyczna koncepcja człowieka. Jan Paweł II będący propagatorem antropologii augustyńskiej wielokrotnie w różnych dokumentach podkreślał⁴⁴, że człowiek to byt, który nie identyfikuje się jedynie poprzez duszę lub jedynie przez ciało, lecz wyraża w ich zespoleniu i w ten sposób staje osobą⁴⁵. Personalizm należy sytuować na dwóch płaszczyznach: ontologicznej (byt) oraz aksjologicznej (wartości). Takie spojrzenie jednak niesie ze sobą określone konsekwencje. Jednostka, która funkcjonuje w materialnym świecie, przerasta go i wykracza ku rzeczywistości nadprzyrodzonej⁴⁶. Osoba to zatem byt odrębny, który został obdarzony określonymi, przynależnymi mu prawami⁴⁷. Zatem człowieka nie sposób byłoby zredukować do jakiegokolwiek jednorodnego układu zależności — biologicznych, ekonomicz-

⁴² *Ibidem*; Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele i świecie współczesnym *Gaudium et spes*, nr 26, (7 grudnia 1965), <https://sip.lex.pl/akty-prawne/akty-korporacyjne/konstytucja-duszpasterska-o-kosciele-w-swiecie-wspolczesnym-286768068> (dostęp: 10.02.2024); Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1988, ekai.pl, <https://www.ekai.pl/dokumenty/orędzie-na-swiatowy-dzien-pokoju-1988> (dostęp: 12.02.2024); Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1991, „L’Ossevratore Romano”, 19 grudnia 1990; Jan Paweł II, *Veritatis splendor*, Rzym 1993, nr 99; Jan Paweł II, *Redemptor hominis*, Rzym 1979, nr 17.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Jan Paweł II, *Magisterium Kościoła wobec ewolucji. Przesłanie Ojca Świętego do członków Papieskiej Akademii Nauk*, Wiara.pl, 29.11.2006, <https://nauka.wiara.pl/doc/469395.Magisterium-Kosciola-wobec-ewolucji> (dostęp: 12.02.2024). Według papieża: „Człowiek stworzony na obraz Boży jest istotą złożoną z duszy i ciała, istotą, która z jednej strony należy do świata zewnętrznego, z drugiej zaś jest w stosunku do niego transcendentna. Jako istota złożona zarówno z ciała, jak i z duszy — jest on osobą”. Jan Paweł II, *Katechezy Jana Pawła II*, 16 kwietnia 1986; Jan Paweł II, *Redemptor hominis...*, nr 10; K. Wojtyła, *Osoba i czyn*, Kraków 1969; *Piąta pielgrzymka Jana Pawła II do Ojczyzny*, red. J. Górny, Olsztyn 1997, s. 162; R. Czekalski, *Personalistyczna pedagogika wychowawcza Jana Pawła II*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2008, nr 21, s. 188; J. Galarowicz, *Człowiek jest osobą. Podstawy antropologii filozoficznej Karola Wojtyły*, Kraków 1994, s. 19.

⁴⁵ Por. F. Adamski, *Pedagogika chrześcijańska pedagogiką personalistyczną*, „Paedagogia Christiana” 31, 2013, nr 1, s. 110 n.; W. Cichosz, *Koncepcja osoby ludzkiej w filozofii św. Tomasza z Akwinu*, „Studia Gdańskie” 13, 2000, s. 181; G. Godawa, *Integralna wizja człowieka jako fundament kultury i wychowania*, „Analecta Cracoviensia” 2017, nr 49, s. 320 n.

⁴⁶ F. Adamski, *Personalizm i pedagogika personalistyczna*, [hasło w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, red. T. Pilch, Warszawa 2005, s. 349.

⁴⁷ K. Parzych-Blakiewicz, *Personalistyczne podstawy humanizmu chrześcijańskiego. Zarys problematyki*, „Teologia w Polsce” 5, 2011, nr 2, s. 300.

nych, kulturowych czy historycznych. Wykracza on bowiem poza ustalone struktury, jest autonomiczny i samostanowi o sobie⁴⁸.

Tymczasem Jan Paweł II w analizach przedstawionych w *Centesimus annus* dotyczących statusu jednostki w systemie totalitarnym zauważa, że „człowiek jest szanowany tylko na tyle, na ile można się nim posłużyć do własnych egoistycznych celów”⁴⁹. Oznacza to, że piętnowana przez papieża ideologia kwestionuje wszelkie prawa i powinności przysługujące człowiekowi jako osobie. We wskazanym systemie ideologicznym człowiek ulega maksymalnemu wykorzystywaniu. A skoro, jak podkreśla papież, można się nim posługiwać, to zapewne bliżej mu do rzeczy niż do osoby.

W encyklice zwraca się uwagę, że nieprawidłowości leżące u podstaw założeń ideologii totalitarnej rzutują na pojawienie się błędu antropologicznego⁵⁰. Wynika z niego, że jednostka jest tylko pewnym elementem systemu funkcjonującego w rzeczywistości społecznej. Jej dobro nie istnieje samoistnie, lecz zostaje wchłonięte przez działanie mechanizmu ekonomiczno-społecznego. Człowiek zostaje pozbawiony wszelkich przejawów samodzielnej egzystencji, nie decyduje o sobie, nie uwzględnia się jego praw i potrzeb⁵¹. Ta świadoma dążność do usunięcia z mechanizmów funkcjonowania jednostki wszelkich przejawów jej autonomii prowadzi w oczywisty sposób do zanikania pojęcia osoby oraz będącej tego wynikiem zdolności do samodzielnego wyrażania decyzji moralnych. W konsekwencji papież stwierdza:

Człowiek bowiem, pozbawiony wszystkiego, co mógłby „nazwać swoim” oraz możliwości zarabiania na życie dzięki własnej przedsiębiorczości, staje się zależny od maszyny społecznej i od tych, którzy sprawują nad nią kontrolę, co utrudnia mu znacznie zrozumienie swej godności jako osoby i zamyka drogę do tworzenia autentycznej ludzkiej wspólnoty⁵².

Warto podkreślić, że analogiczne stanowisko na temat kwestionowania wartości i praw jednostki w systemach totalitarnych wyrażał Pius XI. Papież ten zwracał uwagę, że jednostka pozbawiona personalistycznego wymiaru funkcjonowania, bez osobowości, wolności sumienia, a w konsekwencji bez możliwości samodzielnego myślenia oraz działania staje się jedynie częścią zbiorowości i ztraca swe szczególne znaczenie⁵³. Wyjaśniał, że wspólnota polityczna nie może

⁴⁸ A. Miś, *Filozofia współczesna. Główne nurty*, Warszawa 2006, s. 173.

⁴⁹ Jan Paweł II, *Centesimus annus...*, nr 44; M. Czachorowski, *Współczesna etyka a totalitaryzm...*, s. 101.

⁵⁰ J. Gocko, *Profetyczny wymiar Centesimus annus...*, s. 176; P. Bortkiewicz, *Błąd antropologiczny jako podstawa totalitaryzmu*, „Człowiek w Kulturze” 2015, nr 25, s. 190.

⁵¹ P. Tarasiewicz, *Jan Paweł II o totalitaryzmie...*, s. 228; A. Mamcarz-Plisiecki, *Jan Paweł II wobec ideologii. Argumenty filozoficzne i teologiczne*, „Człowiek w Kulturze” 2015, nr 25, s. 59–60.

⁵² Jan Paweł II, *Centesimus annus...*, nr 13.

⁵³ Pius XI, List do Alfreda A. Schustera, arcybiskupa Mediolanu z 26 kwietnia 1931 roku, [w:] *Die Katholische Sozialdoktrin in ihrer geschichtlichen Entfaltung. Eine Sammlung papstliche Dokumente von 15. Jahrhundert bis in Die Gegenwart (Originaltexte und Übersetzung)*, red. A. Utz, B. von Galen, t. 3, Aachen 1976, s. 1877.

pochłaniać osobowych praw, którymi dysponuje jednostka, ze względu na negatywne następstwa takiego stanu rzeczy⁵⁴. Ponadto podkreślał, że dysponentem prawa do życia jednostki nie może stać się aparat państwowy (jak widzieli to przedstawiciele doktryny faszystowskiej)⁵⁵. Pius XI przestrzegał, że reżimy totalitarne jednostkę „włączają w tryby maszyny”, przez co bezwzględnie zostaje ona podporządkowana interesom ogółu⁵⁶.

W treści *Centesimus annus* podkreśla się, że jednostka wchłonięta przez aparat państwowy zatracza wszelkie przejawy swojego indywidualizmu. Nie jest w stanie właściwie określać swoich potrzeb, gdyż w rzeczywistości kolektywu nie są one brane pod uwagę. Jej dobro musi się realizować z pominięciem indywidualnych wyborów⁵⁷. Społeczeństwo w takim ujęciu nie jest zbiorowością jednostek o zróżnicowanych dążeniach, lecz wspólnotą, która jest sterowana przez wykonywanie ogólnie narzuconych zadań. Papież alarmuje, że totalitaryzm przede wszystkim prowadzi do unicestwienia podmiotowości jednostek, a tym samym pozbawia owej podmiotowości tworzone przez nie społeczeństwo⁵⁸. Ponadto papież, analizując mechanizmy ideologiczne, nie waha się podkreślić, że:

Państwo totalitarne dąży również do wchłonięcia narodu, społeczeństwa, rodziny, wspólnot religijnych i poszczególnych osób. Broniąc własnej wolności, Kościół jednocześnie broni osoby ludzkiej, [...] rodziny, różnych społecznych organizacji i narodów, bowiem im wszystkim przysługuje własny zakres autonomii i suwerenności⁵⁹.

Z wizji przedstawionej w encyklice wynika, że indywiduum zatracza się w kolektywnych przejawach funkcjonowania państwa, jeśli nie jest istotne, czego potrzebuje jednostka, a jej potrzeby przestają być respektowane. W ten sposób jednostka zostaje konsekwentnie i metodycznie ogołocona z przynależnej jej godności⁶⁰. W totalitarnej wizji państwa to „mechanizm społeczny lub kolektywny podmiot” zastępuje decyzje człowieka, a wykluczając podmiotowość, wyklucza także decyzyjność i odpowiedzialność jego samego⁶¹. Najbardziej drastyczną konsekwencją tego stanu rzeczy staje się głęboki antypersonalizm ideologii to-

⁵⁴ T. Scheffler, E. Kozerska, *Papież Pius XI wobec państw totalitarnych*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku. Idee, instytucje, interpretacje*, Kraków 2010, s. 90.

⁵⁵ *Ibidem*; Alokucje konsystorskie Piusa XI z 14 lutego 1925 roku, 25 marca 1928 roku, 20 grudnia 1936 roku.

⁵⁶ T. Scheffler, E. Kozerska, *Papież Pius XI wobec państw totalitarnych...*, s. 118–119.

⁵⁷ P. Tarasiewicz, *Jan Paweł II o totalitaryzmie...*, s. 228.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Jan Paweł II, *Centesimus annus...*, nr 45.

⁶⁰ Także Pius XI kładł szczególny nacisk na stosowanie mechanizmów pogwałcenia godności ludzkiej przez przedstawicieli narodowego socjalizmu.; Por. „Roczniki Katolickie” 1939, t. 17, s. 72–73; A. Rhodes, *Der Papst und die Diktatoren. Der Vatikan zwischen Revolution und Faschismus*, Wien-Köln-Gratz 1980, s. 174–175.

⁶¹ *Ibidem*.

talitarnej, która bezwzględnie prowadzi do redukcjonizmu na płaszczyźnie antropologicznej, co oznacza, że jednostka zanika w zbiorowości⁶².

Tak istotne zakwestionowanie personalistycznej wizji funkcjonowania człowieka w zbiorowości przynosi niezwykle trudne do przyjęcia konsekwencje. Przede wszystkim w totalitarnej rzeczywistości jednostka nie może decydować o sobie⁶³. Wtłacza się ją bowiem do określonych, złożonych kolektywów (zróżnicowanych wspólnot edukacyjnych lub zawodowych), z których celami i metodami działania najczęściej jednostka zupełnie się nie identyfikuje. Nie wyrażają one jej potrzeb ani (co zwykle bardziej istotne) jej poglądów. Z kolei długotrwała przynależność do wskazanych zbiorowości może prowadzić do wykorzenienia zindywidualizowanego sposobu myślenia czy analizowania rzeczywistości, w której odgórnie narzucone idee oraz poglądy zaczynają dominować, przesłaniając wizję realnych dążeń jednostki. Dobro człowieka ustępuje dobru kolektywu, a wola jednostki ustępuje woli państwa, już nie dążenie do zapewnienia autonomii człowieka, ale hegemonia aparatu państwowego determinuje funkcjonowanie wszelkich wspólnot.

Podsumowanie

Trzecia encyklika społeczna Jana Pawła II — *Centesimus annus* — spotkała się ze zróżnicowanymi ocenami i z niejednoznacznym przyjęciem⁶⁴. Podkreślano, że papież dokonał w niej wielopłaszczyznowych nawiązań do encykliki Leona XIII *Rerum novarum*, dając tym samym wyraz przekonaniu, że kwestia god-

⁶² W encyklice *Redemptoris missio* Jan Paweł II zaznacza: „Dzisiejszą pokusą jest sprowadzanie chrześcijaństwa do mądrości czysto ludzkiej, do wiedzy o tym, jak dobrze żyć. W świecie silnie zsekularyzowanym nastąpiło »stopniowe zeświecczenie zbawienia«, dlatego walczy się, owszem, o człowieka, ale o człowieka pomniejszonego, sprowadzonego jedynie do wymiaru horyzontalnego”. Por. Jan Paweł II, *Redemptoris missio*, Opoka.org, 8.07.1999, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/encykliki/r_missio_1 (dostęp: 27.02.2024). Z kolei Benedykt XVI, przeciwstawiając się nurtowi redukcjonizmu, jednoznacznie stwierdzał: „człowiek zawsze jest czymś więcej niż tym, co składa się na jego ciało; jest w nim bowiem moc myśli, stale dążącej do prawdy o sobie i świecie”. Por. Benedykt XVI, *Przemówienie do uczestników Sesji Plenarnej Papieskiej Akademii Nauk*, „L'Osservatore Romano” 2009, nr 4, s. 31–32; J. Warzeszak, *Antropologia Benedykta XVI na tle błędnych antropologii współczesnych*, „Studia Teologii Dogmatycznej” 2015, nr 1, s. 265; P. Tarasiewicz, *Jan Paweł II o totalitaryzmie...*, s. 229; D. Radziszewska-Szczepaniak, *Redukcjonizm antropologiczny i jego konsekwencje*, „Nurt SVD” 50, 2016, nr 2, s. 392.

⁶³ Także Benedykt XVI dostrzegał zagrożenia będące następstwem absolutyzacji wiary jednostki we własne możliwości. Podkreślał, że owo przekonanie jest złudne i przyniosło wiele negatywnych, niejednokrotnie dramatycznych następstw, wśród których wskazywał pojawienie się i rozwój reżimów totalitarnych czy atomizację społeczeństw. Por. Benedykt XVI, *Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu* (rozmowę przeprowadził P. Seewald), przeł. G. Sowiński, Kraków 2011, s. 62–63; J. Ratzinger, *Europa...*, s. 59.

⁶⁴ G. Górny, *Aksamitny totalitaryzm, czyli zapomniana przestroga Jana Pawła II*, „Chrześcijaństwo, Świat, Polityka. Zeszyty społecznej myśli kościoła” 2018, nr 22, s. 234.

nej egzystencji człowieka od zawsze jest bliska Kościołowi. Zwracano uwagę, że proces przeobrażeń politycznych dokonujących się w następstwie upadku realnego socjalizmu w środkowo-wschodniej Europie jest niezwykle ważny nie tylko dla polityków, lecz także dla samego papieża. Zogniskowanie rozważań wokół kwestii nowych mechanizmów funkcjonowania struktur gospodarczych państw postsowieckich, a także ich odbudowy na płaszczyźnie etyczno-moralnej było wyrazem zaangażowania Jana Pawła II w toczące się przeobrażenia systemowe. Jednak w ocenach encykliki z 1991 roku pojawiały się także stwierdzenia, wedle których zawierała ona wypunktowanie zbyt wielu różnych nieprawidłowości, będących następstwem społeczno-politycznych przemian świata w XX wieku.

Jednym z niezwykle istotnych zagadnień, które papież podjął w rozważaniach przedstawionych w *Centesimus annus*, było określenie problemów, które przyniósł ze sobą proces długotrwałego funkcjonowania ideologii totalitarnej. Jan Paweł II z perspektywy teologa i etyka dawał wyraz przekonaniu, że wśród najpoważniejszych skutków totalitaryzmu ujawniły się pogłębiony antypersonalizm oraz antropologiczny redukcjonizm. Dramatem analizowanej ideologii było zatem wykluczenie ze społeczeństwa jednostek i uczynienie z niego „masy” poddanej totalnym działaniom aparatu państwowego. Przenikliwość analizy papieża wyrażała się w nakreśleniu kolejnych etapów towarzyszących manipulacjom podmiotów sterujących kolektywem. Od zniechęcenia polegającego na pozbawieniu indywidualnych inicjatyw przechodzono ku postępującemu procesowi atomizacji społeczeństwa. Jednostka będąca częścią zbiorowości powoli zatracala swą tożsamość, co jednak najgorsze, pozbawiano ją także godności. Jan Paweł II nie wahał się upominać, że: „lekceważenie natury człowieka, stworzonego dla wolności, jest nie tylko niedozwolone z punktu widzenia etycznego, ale i praktycznie niemożliwe”⁶⁵.

Będące następstwem ideologicznego zniewolenia depersonalizacja człowieka i utrata przez niego wolności obecnej w każdym z wymiarów życia społecznego potwierdzały dramatyczne skutki oddziaływania mechanizmów, na których opierało się funkcjonowanie totalitarnego państwa. Podkreślanie tego stanu rzeczy odzwierciedlało troskę papieża o to, co dla człowieka najcenniejsze i bez czego nie potrafi on funkcjonować. Pozbawianie jednostek kluczowych dla nich praw pozwalało aparatowi państwa funkcjonować w sposób centralnie sterowany i niezbieżny z dążeniem do spełniania jakichkolwiek indywidualnych potrzeb. Jednocześnie Jan Paweł II zdecydowanie przestrzegał w kontekście analizy systemów politycznych przed postrzeganiem demokracji jako remedium na wszelkie wypaczenia towarzyszące społeczeństwu totalitarnemu. Stwierdzał bowiem, że jeśli stanie się ona ustrojem pozbawionym wartości, to przestanie być przestrzenią umożliwiającą rozwój i nie będzie w stanie zagwarantować bezpieczeństwa. Tym samym w formie jawnej lub ukrytej zacnie przypominać ideologiczną fasa-

⁶⁵ Jan Paweł II, *Centesimus annus*..., nr 25.

dę. Oznacza to, że jedynie społeczeństwo sprzyjające realizacji potrzeb jednostki (bez negatywnego wpływu jej zamierzeń na innych) oraz utrwalające wypracowany system wartości może być bazą, na której dokonuje się optymalny rozwój jego obywateli.

Bibliografia

Literatura

- Adamski F., *Pedagogika chrześcijańska pedagogiką personalistyczną*, „Paedagogia Christiana” 31, 2013, nr 1, s. 107–120
- Adamski F., *Personalizm i pedagogika personalistyczna*, [hasło w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, red. T. Pilch, Warszawa 2005.
- Benedykt XVI, *Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu* (rozmowę przeprowadził P. See-wald), przeł. G. Sowiński, Kraków 2011.
- Benedykt XVI, *Przemówienie do uczestników Sesji Plenarnej Papieskiej Akademii Nauk*, „L’Osse-rvatore Romano” 2009, nr 4.
- Benedykt XVI, *Przemówienie z Auschwitz-Birkenau*, Vatican.va, 28.05.2006, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/speeches/2006/may/documents/hf_ben-xvi_spe_20060528_auschwitz-birkenau.html.
- Bortkiewicz P., *Błąd antropologiczny jako podstawa totalitaryzmu*, „Człowiek w Kulturze” 2015, nr 25, s. 183–199.
- Borutka T., *Wpływ encyklik społecznych na kształtowanie właściwego rozumienia ludzkiej pracy i postaw ludzi pracy. W trzydziestolecie encykliki Jana Pawła II Centesimus annus*, [w:] *Prze-słanie encyklik Rerum novarum, Laborem exercens, Centesimus annus i możliwość ich aplikacji w świecie ludzi pracy*, red. W. Zuziak, A. Pała, Kraków 2022, s. 15–34.
- Buttiliogne R., *Karol Wojtyła: The Thought of the Man who Became Pope John Paul II*, przeł. P. Guietti, R. Murphy, Grand Rapids-Cambridge 1997.
- Calvez J.Y., *Encyklika Rerum Novarum a współczesne problemy społeczne*, „Przegląd Powszechny” 1994, nr 5 (837), s. 239–240.
- Cichosz W., *Koncepcja osoby ludzkiej w filozofii św. Tomasza z Akwinu*, „Studia Gdańskie” 13, 2000, s. 175–186.
- Czachorowski M., *Współczesna etyka a totalitaryzm. Diagnoza Jana Pawła II*, „Człowiek w Kultu-rze” 2015, nr 25, s. 99–109.
- Czekalski R., *Personalistyczna pedagogika wychowawcza Jana Pawła II*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2008, nr 21, s. 183–190.
- Dominiak Ł., *Totalitaryzm*, [hasło w:] *Encyklopedia białych plam*, t. 17. *Stronictwo Pracy-Vol-taire*, red. M.R. Górniak et al., Radom 2006.
- Galarowicz J., *Człowiek jest osobą. Podstawy antropologii filozoficznej Karola Wojtyły*, Kraków 1994.
- Gocko J., *Profetyczny wymiar Centesimus annus. Analiza z perspektywy 30. rocznicy publikacji trzeciej encykliki społecznej Jana Pawła II*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2021, nr 40, s. 171–184.
- Godawa G., *Integralna wizja człowieka jako fundament kultury i wychowania*, „Analecta Craco-viensia” 2017, nr 49, s. 319–340.
- Górny G., *Aksamitny totalitaryzm, czyli zapomniana przestroga Jana Pawła II*, „Chrześcijaństwo, Świat, Polityka. Zeszyty społecznej myśli kościoła” 2018, nr 22, s. 231–239.

- Huntington S.P., *Wielki uskok przed skokiem*, „Forum” 2004/2005, nr 51/52, s. 14–22.
- Jan Paweł II, *Katechezy Jana Pawła II*, 16.04.1986 r., opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/.
- Jan Paweł II, *Magisterium Kościoła wobec ewolucji. Przesłanie Ojca Świętego do członków Papieskiej Akademii Nauk*, Wiara.pl, 29.11.2006, <https://nauka.wiara.pl/doc/469395.Magisterium-Kosciola-wobec-ewolucji>.
- Jan Paweł II, *O suwerenności narodu i upadku totalitaryzmu*. Przemówienie powitalne, Koszalin, IV pielgrzymka, 1 czerwca 1991, Tvp.pl, <https://jp2.tvp.pl/48566934/o-suwerenności-narodu-i-upadku-totalitaryzmu-przemówienie-powitalne>.
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005.
- Jan Paweł II, *Redemptor hominis*, Rzym 1979.
- Jan Paweł II, *Redemptoris missio*, Rzym 1990.
- Jan Paweł II, *Veritatis splendor*, Rzym 1993.
- Jan Paweł II, *Wiara i kultura. Dokumenty, przemówienia, homilie*, red. M. Radwan, S. Wylęzek, T. Gorzkula, Rzym-Lublin 1988.
- Kłafka Z., *Media a totalitaryzm w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] „Człowiek w Kulturze” 2015, nr 25, s. 110–127.
- Kołąkowska A., *Polityczna poprawność a mentalność totalitarna*, przeł. T. Kuniński, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, red. M. Kuniński, Kraków 2006.
- Łętocha R., „*Rerum novarum*” a „*Centesimus annus*” — encyklika Jana Pawła II w świetle poprzedzającej ją tradycji, „Teologia Polityczna”, 11.10.2021, <https://teologiapolityczna.pl/rafal-letocha-rerum-novarum-a-centesimus-annus-encyklika-jana-pawla-ii-w-swietle-poprzedzajacej-ja-tradycji>.
- Mamcarz-Plisiecki A., *Jan Paweł II wobec ideologii. Argumenty filozoficzne i teologiczne*, „Człowiek w Kulturze” 2015, nr 25, s. 43–64.
- Mazur J., *Inspiracje Centesimus annus dla polityki społecznej w ponowoczesnym społeczeństwie* [w:] *Polityka społeczna wobec „rzeczy nowych”. 25-lecie encykliki Centesimus annus św. Jana Pawła II*, red. J. Mazur, Kraków 2016, s. 9–30.
- Miś A., *Filozofia współczesna*. Główne nurty, Warszawa 2006.
- Ossowski Sz., *Jan Paweł II a demokracja*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2007, nr 1, s. 121–133.
- Parzych-Blakiewicz K., *Personalistyczne podstawy humanizmu chrześcijańskiego. Zarys problematyki*, „Teologia w Polsce” 5, 2011, nr 2, s. 299–309.
- Piąta pielgrzymka Jana Pawła II do Ojczyzny*, red. J. Górny, Olsztyn 1997.
- Pius XI, *Divini Redemptoris*, „Chrześcijanin w Świecie” 1990, nr 5, s. 100–102.
- Pius XI, *Divini Redemptoris*, Opoka.org, 6.11.2002, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/divini_redemptoris_19031937.
- Pius XI, List do Alfreda A. Schustera, arcybiskupa Mediolanu z 26 kwietnia 1931 roku, [w:] *Die Katholische Sozialdoktrin in ihrer geschichtlichen Entfaltung. Eine Sammlung papstliche Dokumente von 15. Jahrhundert bis in Die Gegenwart (Originaltexte und Übersetzung)*, red. A. Utz, B. von Galen, t. 3, Aachen 1976, s. 1877.
- Pius XI, *Mit brennender Sorge*, Opoka.org, 12.07.2002, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/mit_brennender_sorge_14031937.html.
- Pius XI, *Non abbiamo bisogno*, Opoka.org, 5.11.2002, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/non_abbiamo_29061931.
- Radziszewska-Szczepaniak D., *Redukcjonizm antropologiczny i jego konsekwencje*, „Nurt SVD” 50, 2016, nr 2, s. 378–395.
- Ratzinger J., *Europa. Jej podwaliny dzisiaj i jutro*, przeł. S. Czerwik, Kielce 2005.
- Ratzinger J., *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, „Communio” 1994, nr 9, s. 183–185.

- Rhodes A., *Der Papst und die Diktatoren. Der Vatikan zwischen Revolution und Faschismus*, Wien-Köln-Gratz 1980.
- Rzegocki A., *Czy demokracja może być totalitarna?*, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, red. M. Kuniński, Kraków 2006, s. 206–221.
- Sadowski M., *Godność człowieka i dobro wspólne w papieskim nauczaniu społecznym (1878–2005)*, Wrocław 2010.
- Scheffler T., Kozerska E., *Papież Pius XI wobec państw totalitarnych*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku. Idee, instytucje, interpretacje*, Kraków 2010, s. 85–119.
- Scheffler T., Kozerska E., *Etyczne państwo prawa w ujęciu Benedykta XVI*, „Roczniki Nauk Prawnych” 22, 2012, nr 4, s. 33–55.
- Talmon J.L., *O demokracji totalitarnej*, „Znak” 1992, nr 443, s. 67–80.
- Tarasiewicz P., *Jan Paweł II o totalitaryzmie*, [w:] P.A. Redpath, P. Jaroszyński, H. Kiereś, J. Bartyzel, K. Bieliński, Z.J. Zdybicka, T. Guz, A. Maryniarczyk, A. Lekka-Kowalik, M. Ryba, J. Kłos, P. Skrzydlewski, A. Cirelli, T. Duma, P. Tarasiewicz, M. Czachorowski, *Totalitaryzm — jawny czy ukryty?*, Lublin 2011, s. 223–238.
- Valloni A., *Centesimus annus: negazione della verita trascendente sull'uomo e perdita dell'orizzonte del bene comune alla radice del totalitarismo e del calo della partecipazione politica*, *Frontierarieti.com*, 4.01.2012, <https://www.frontierarieti.com/46-centesimus-annus-negazione-della-verita-trascendente-sull'uomo-e-perdita-dell'orizzonte-del-bene-comune-alla-radice-del-totalitarismo-e-del-calo-della-partecipazione-politica/>.
- Warzeszak J., *Antropologia Benedykta XVI na tle błędnych antropologii współczesnych*, „Studia Teologii Dogmatycznej” 2015, nr 1, s. 257–290.
- Wojtyła K., *Osoba i czyn*, Kraków 1969.
- Zaninelli S., *Centesimus annus nel centenario della Rerum novarum (1 maggio 1991)*, Chiesa di Milano, https://www.chiesadimilano.it/servizioperlapastoralesocialeedellavoro/files/2017/05/845_Fog170bis.pdf.
- Zuberbier A., *Teologiczny wymiar encykliki „Rerum novarum”*, „Studia Theologica Varsaviensia” 30, 1992, nr 1, s. 69–76.

Dokumenty

- Centesimus annus nel centenario della Rerum novarum, 1 maggio 1991, https://www.chiesadimilano.it/servizioperlapastoralesocialeedellavoro/files/2017/05/845_Fog170bis.pdf.
- Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1988, ekai.pl, <https://www.ekai.pl/dokumenty/oredzie-na-swiatowy-dzien-pokoju-1988>.
- Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1991, „L'Osservatore Romano”, 19 grudnia 1990.
- Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele i świecie współczesnym *Gaudium et spes*, nr 26, (7 grudnia 1965), <https://sip.lex.pl/akty-prawne/akty-korporacyjne/konstytucja-duszpasterska-o-kościele-w-swiecie-wspolczesnym-286768068>.